

Colloquium 4(44)/2021
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: <http://doi.org/10.34813/39coll2021>

POTENCJAŁ EDUKACYJNY SREBRNEJ GOSPODARKI

Educational potential of the silver economy

Radomir Miński ORCID 0000-0002-1561-1504
Radosław Breska ORCID 0000-0002-7634-8068
Akademia Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni
Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych, Katedra Studiów Edukacyjnych
e-mail: r.minski@amw.gdynia.pl

Streszczenie

Proces starzenia się społeczeństw został uznany za globalny problem współczesnego świata, a zarazem najpoważniejsze wyzwanie społeczno-gospodarcze, stojące przed rządami państw. Zasygnalizowane zmiany można analizować dwójako: z tzw. perspektyw apokaliptycznej – starzenia się społeczeństw jako zagrożenia dla rozwoju gospodarczego, oraz z perspektywy dalekowzroczności – świadomość zmian demograficznych daje szansę, aby się na nie przygotować.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi, że pojęcie tzw. srebrnej gospodarki należy traktować szerzej – nie tylko jako możliwość wykorzystania siły nabywczej seniorów, ale również jako potencjalnych pracowników, dysponujących okazałym kapitałem społecznym.

Słowa kluczowe: ekonomia społeczna, uczenie się przez całe życie, seniorzy, srebrna gospodarka, starzenie się społeczeństw.

Abstract

Ageing process of societies is known to have been a global problem of contemporary World, furthermore the most serious socioeconomic challenge facing governments of plenty of countries. The indicated changes can be analysed twofold: from so called apocalyptic perspective – ageing of societies as a jeopardy for market development and also from foresight perspective – demographic changes being a chance which is necessary to be prepared for.

The aim of the article is to focus an attention that so called silver market should be considered in a broaden way not only as a possibility to use purchasing power of seniors but also as potential workers commanding social capital.

Keywords: social economy, lifelong learning, seniors, silver economy, ageing.

Wprowadzenie

Proces starzenia się społeczeństw został uznany za globalny problem współczesnego świata (PARP, 2020), a zarazem najpoważniejsze wyzwanie społeczno-gospodarcze stojące przed rządami państw. W perspektywie do roku 2025 ponad 20% Europejczyków będzie miało 65 lat i towarzyszyć temu będzie szybki przyrost osób w wieku ponad 80 lat (dualność procesu starzenia się społeczeństw – o czym dalej). Konsekwencje tzw. drugiego przejścia demograficznego będą szczególnie drastyczne dla Polski – kraju, który z jednego z najmłodszych, w perspektywie do 2060 roku stanie się jednym z najstarszych krajów Unii Europejskiej (Unton, 2020).

Powyżej zasygnalizowaną kwestię można analizować co najmniej z dwóch perspektyw: apokaliptycznej – starzenia się społeczeństw jako zagrożenia dla rozwoju gospodarczego, oraz z perspektywy dalekowzroczności (*foresight perspective*) – kiedy świadomość zmian demograficznych daje szansę, aby się na nie przygotować. Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na fakty przemawiające na korzyść tezy, że w niedalekiej przyszłości seniorzy należący do grupy wiekowej między 60. a 74. rokiem życia będą poszukiwać w „jesieni życia” nowych wyzwań, nie tyle z potrzeb, co i z konieczności (ekonomicznej w przypadku Polski) bycia aktywnymi seniorami w trwającym dłużej życiu.

W świetle prognoz demograficznych (starzenia się społeczeństw krajów europejskich) oraz prognozowanej rosnącej populacji seniorów, w artykule przedstawiono argumenty przemawiające za koniecznością otwierania się instytucji społecznych właśnie na tę kategorię wiekową. Nawiązując do koncepcji srebrnej gospodarki, autor stawia tezę, że seniorów można nie tylko zachęcić do studiowania w ramach uniwersytetów trzeciego wieku, ale również, dzięki szkoleniom czy stażom (adresowanym do tej kategorii wiekowej), można ich włączyć do inicjatyw realizowanych na polu ekonomii społecznej.

Konsekwencje społeczne drugiego przejścia demograficznego

Jak już wspomniano, starzenie się populacji to jeden z najważniejszych procesów demograficznych współczesnego świata (Kurek, 2006) oraz jedno z najważniejszych wyzwań społeczno-gospodarczych stojących przed krajami Unii Europejską w XXI wieku. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego, zawartych w *Prognozie demograficznej dla Polski do roku 2025*, w kolejnych latach nastąpi znaczący spadek liczby dzieci i osób dorosłych, przy wzroście liczby seniorów.

Analitycy prognozują, że w porównaniu z rokiem bazowym 2013, nastąpi ubytek dzieci (w kategorii wiekowej 0–14 lat) do stanu 1,65 mln (czyli 71,4 % ich liczby ogółem, w tym 68,4% w miastach oraz 75,2% na wsi). W przyjętej perspektywie czasowej liczba osób dorosłych (15–64 lata) zmniejszy się o 8,3 mln, a zasoby tej grupy wiekowej będą stanowiły odpowiednio: 61,5% w miastach oraz 81,2% na wsi.

Według analityków zmniejszeniu udziału dzieci i dorosłych w populacji będzie towarzyszył rosnący odsetek ludzi starszych (65+). W horyzoncie przyjętej prognozy spodziewany jest przyrost osób starszych: o 19 punktów procentowych w miastach oraz o 16,8 % na wsi. W rezultacie udział osób starszych przekroczy 30% na obszarach wiejskich, natomiast w miastach zbliży się do poziomu 35% (GUS, 2014). Według Ministerstwa Zdrowia już w końcu roku 2014 liczba ludności Polski wynosiła 38,5 mln, z czego ponad 8,5 mln stanowiły osoby w wieku 60 lat i więcej (ponad 22% populacji).

W związku z powyższym odzwierciedleniem zasygnalizowanych wyżej zmian (Kawińska, 2016) jest tzw. teoria drugiego przejścia demograficznego, czyli zastąpienia reprodukcji tradycyjnej (wysoka umieralność i płodność) reprodukcją nowoczesną (umieralność i płodność na niskim poziomie).

Następstwa społeczne procesu starzenia się populacji

Ilustrując doniosłość praktyczną wyżej wspomnianego procesu, należy podkreślić, że spadkowi liczby osób w wieku reprodukcyjnym i zdolnych do pracy będzie towarzyszył wzrost liczby seniorów – w tym osób wymagających wsparcia i opieki. Zdaniem analityków efekty tzw. drugiego przejścia demograficznego dotkną społeczeństwa polskiego w szczególnie drastyczny sposób. Według prognoz Polska – będąca obecnie jednym z najmłodszych krajów Unii Europejskiej – w roku 2060 stanie się jednym z najstarszych jej krajów (Okólski, 2010). Cytując Annę Unton (2020) z portalu money.pl:

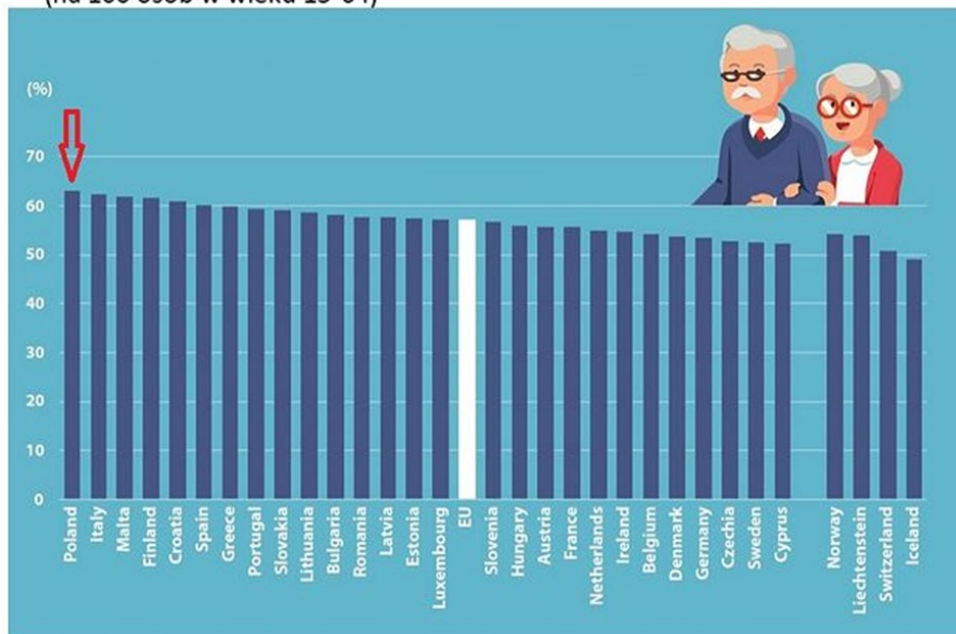
Jednak prognozy unijnej instytucji są dla Polski bardzo pesymistyczne. Za pięćdziesiąt lat, czyli w 2070 roku, to Polska wysunie się na prowadzenie w tym rankingu. Można powiedzieć, że staniemy się wtedy najstarszym społeczeństwem w Unii Europejskiej. Na 100 Polaków w wieku 15–64 lata będzie przypadać 62 seniorów. Pozycję „lidera” utrzymamy do końca prognozowanego okresu czyli do 2100 roku.

Zdaniem Grażyny Marciniak, reprezentującej Główny Urząd Statystyczny (2015), konsekwencje przewidywanych zmian demograficznych będą następujące:

- systematyczny spadek liczby ludności Polski do 2050 r.;
- znaczące zmiany w strukturze ludności – zmniejszenie udziału dzieci i młodzieży w populacji kraju i wzrost odsetka osób w wieku starości demograficznej;
- zmiany liczby i struktury zbiorowości kobiet w wieku rozrodczym, co przy relatywnie niskiej dzietności prowadzi do spadku liczby urodzeń i utrwalania się niekorzystnych tendencji demograficznych;
- kurczenie się zasobów pracy;
- zmiany relacji pomiędzy grupami wieku nieprodukcyjnego i produkcyjnego – wzrost obciążenia demograficznego;
- szybki postęp starzenia się ludności.

Odsetek seniorów (65+) w 2100 roku

(na 100 osób w wieku 15-64)

ec.europa.eu/eurostat

Rysunek 1. Perspektywna dynamika starzenia się społeczeństw.

Źródło: Unton, 2020, s. 1.

Analizując powyższe tendencje, należy podkreślić, że w wyniku sygnalizowanych zmian w stosunku do roku 2008, w Polsce wzrośnie kilkakrotnie odsetek seniorów w wieku 65 i więcej oraz 80 i więcej lat. Według prognoz w 2060 roku ponad 36% mieszkańców Polski przekroczy 65., a ponad 13% 80. rok życia. W efekcie współczynnik obciążenia demograficznego Polski zwiększy się ponad trzyipółkrotnie. Oznacza to, że na każde 100 osób w wieku produkcyjnym przypadnie blisko 70 osób w wieku poprodukcyjnym, podczas gdy w roku 2008 było ich jedynie 19 (Okólski 2010, s. 68).

Wierząc prognozom, należy przyjąć, że wzrost udziału osób starszych w populacji Polski wpłynie praktycznie na wszystkie obszary życia społeczno-ekonomicznego naszego kraju. Według autorów *Raportu na temat sytuacji osób starszych w Polsce 2012* (Błądowski i in., 2012) konsekwencje drugiego przejścia demograficznego skutkować będą następującymi problemami:

- spadkiem opiekuńczego potencjału rodziny;
- większymi obciążeniami systemu emerytalnego;
- wzrostem kosztów ochrony zdrowia;
- wzrostem kosztów pomocy środowiskowej;
- wzrostem kosztów opieki instytucjonalnej oferowanej osobom starszym.

Koncepcja srebrnej gospodarki

Jak trafnie zauważa Stanisława Golinowska (2012), część badaczy interpretując zjawisko starzenia się populacji, przyjmuje jednostronnie pesymistyczną perspektywę (tzw. demografia apokaliptyczna), podkreślając wyłącznie negatywne skutki tego procesu. Pesymiści akcentują problemy wzrostu gospodarczego oraz obciążenia finansów publicznych kosztami utrzymania osób starszych. Jednakże podążając tropem rozumowania badaczki, można powiedzieć, że dynamiczne starzenie się populacji jest przecież procesem pozytywnego przewycięzania chorób i wydłużania życia ludzi. Niestety, ta tendencja wywołuje głównie obawy związane ze zmianami proporcji między generacjami (Golinowska 2012). Zatem proces starzenia się społeczeństw, jako efekt spadku dzietności oraz oczekiwanej wyższej długości życia, może być traktowany nie tylko w kategoriach pesymistycznych prognoz.

Jak wskazują autorzy raportu *The Silver Economy* (2018), proces starzenia się populacji już przyciągnął uwagę nie tylko polityków, ale i przedsiębiorców. Ponadto doniosłość prognozowanych zmiany demograficznych odbiła się echem zwiększonego zainteresowania seniorami badaczy reprezentujących różne dziedziny nauki: ekonomistów, specjalistów ds. medycyny i zdrowia publicznego, jak również polityków społecznych oraz socjologów (Błędowski, 2012).

Jak już wspomniano, zmiany demograficzne (starzenie się ludności) nie muszą być traktowane wyłącznie w kategoriach zagrożenia dla rozwoju gospodarczego. Na proces starzenia się ludności można spojrzeć również z innego punktu widzenia – perspektywy *foresight* – gdzie niepokojące zmiany demograficzne mogą być traktowane jako wyzwanie, któremu będzie można sprostać – lepiej lub gorzej – w zależności od jakości podjętych przygotowań (Szukalski, 2012). W tym kontekście Krystyna Zimoch (2013) zauważa, że tzw. optymiści rozwoju społeczno-gospodarczego widzą szanse pokonania barier wzrostu gospodarczego w dynamicznym rozwoju rynku zaspokajającego rosnące potrzeby seniorów (dobrym przykładem są telefony komórkowe dla seniora – tzw. dziadkofony – telefony dla osób starszych z dużą, czytelną klawiaturą, oferowane m.in. przez firmę myPhone). Z kolei inicjatywy podejmowane na rzecz wydłużenia aktywności zawodowej seniorów mogą być również działaniami mającymi na celu wzrost produktywności pracy, a zarazem rozwiązaniami celującymi w uniknięcie negatywnych następstw prognozowanych zmian demograficznych. Chodzi zatem o to, żeby ukierunkować rozwój gospodarki na zmiany w strukturze potrzeb ludności oraz zainicjować „pewien” wzrost aktywności seniorów, co mogłyby stać się źródłem postępu i wzrostu gospodarczego.

Początki XXI wieku to okres, w którym coraz częściej podkreśla się potencjał różnicowania wieku pracowników oraz siły nabywczej seniorów, oczywiście pod warunkiem dostosowania oferty produktów i usług do ich potrzeb (Klimczuk, 2013). Koncepcja ta została określona mianem „srebrnej gospodarki” (*silver economy*), a w literaturze

można znaleźć także synonimy tego pojęcia, takie jak „gospodarka senioralna” lub „rynek seniorów”.

Według autorów raportu nt. potencjału rynku pracy w obszarze srebrnej gospodarki pojęcia „srebrnej gospodarki” czy „białych zawodów”¹ są obecne w polskiej literaturze stosunkowo od niedawna, podczas gdy na świecie są one w użyciu od lat 70. XX wieku. Według Iwony Mandrzejewskiej-Smól (2017) pierwszym polskim dokumentem zawierającym bezpośrednio odniesienia do srebrnej gospodarki jest raport *Polska 2030*. Z jego treści wynika, że koncepcja srebrnej gospodarki jest traktowana jako odpowiedź na prognozowaną sytuację demograficzną. Zgodnie z treścią powyższego raportu srebrna gospodarka będzie wspierana głównie po roku 2020, a podejmowane działania będą zmierzać w kierunku przeciwnym do tradycyjnego modelu dezaktywacji seniorów – do aktywnego przebiegu życia na emeryturze.

Początkowo pojęciem srebrnej gospodarki określano działania zmierzające do adaptacji biznesu do potrzeb osób starszych. Zarysowując ideę srebrnej gospodarki, jeden z autorów stwierdza, że jest to „wywodzący się z Japonii ideał systemu gospodarczego zorientowanego na potrzeby seniorów, a w konsekwencji wszystkich grup wiekowych. W samym jego centrum znajduje się gerontechnologia, stanowiącą nowy paradygmat naukowo-badawczy i wdrożeniowy” (Klimczuk, 2013, s. 1).

Z czasem zakres znaczeniowy tego pojęcia rozszerzył się i objął całą gałąź gospodarki narodowej ukierunkowaną na zaspokajanie potrzeby osób starszych jako konsumentów oraz odbiorców usług (Ciepucha, Koniewski, 2015). Definiując srebrną gospodarkę, można powiedzieć, że stanowi ona „szeroki system usług i wytwarzania dóbr ukierunkowany na wykorzystanie potencjału nabywczego osób starszych, a zaspokajający ich potrzeby konsumpcyjne, bytowe oraz zdrowotne” (Rudnicka, Surdej, 2013, za: Ciepucha, Koniewski, 2015).

Dotychczas usługi senioralne były głównie kojarzone ze świadczeniami o charakterze medycznym czy opiekuńczym, a wiek starszy utożsamiany był z utratą zdrowia i stopniowym wycofywaniem się z życia. Ten obraz seniorów oraz ich potrzeb zdecydowanie wymaga zmiany. Postęp medycyny, większa świadomość i profilaktyka zdrowotna powodują wydłużenie trwania życia i lepszą kondycję seniorów. Można zatem powiedzieć, że koncepcja srebrnej gospodarki uznawana jest za odzwierciedlenie nowego spojrzenia na rolę osób starszych w społeczeństwie, a zarazem remedium na społeczno-ekonomiczne konsekwencje wynikające ze zmian demograficznych (Niewiadomska, Sobolewska-Poniedziałek, 2015). Krótko mówiąc, pojęcie „srebrnej gospodarki” odnosi się do systemu gospodarczego „dopasowującego się” do procesu starzenia się populacji (Klimczuk, 2013, 2017, 2021).

¹ Białe miejsca pracy lub białe zawody – pojęcie rozpropagowane przez instytucje Unii Europejskiej – określa pracowników zatrudnionych w szeroko rozumianej ochronie zdrowia i pomocy społecznej (por. Tarkowski, Susmarski, 2014).

Konsekwencją powyższego (oraz zróżnicowania wewnętrznego kategorii wiekowej seniorów – o czym dalej) jest m.in. fakt, że potrzeb konsumpcyjnych seniorów nie należy ograniczać wyłącznie do usług opiekuńczych i pielęgnacyjnych, gdyż zwłaszcza „młodszy seniorzy” będą potrzebować usług i towarów dostosowanych do możliwości i potrzeb osób starszych w różnym wieku (należących do różnych przedziałów wiekowych – przykładowo 60+ oraz 80+). W związku z powyższym Elżbieta Ciepucha i Maciej Koniewski (2015) wskazują następujące segmenty rozrastającej się srebrnej gospodarki:

- usługi opieki medycznej i pielęgnacyjnej w systemach rozproszonym i stacjonarnym;
- zastosowanie technologii informacyjnych w lecznictwie zamkniętym i ambulatoryjnym;
- adaptacja mieszkań i infrastruktury publicznej, w tym transportowej;
- promocja samodzielnego życia oraz profilaktyki zdrowotnej;
- dziedziny gerontologicznie istotne dla ekonomii zdrowia, w tym technologie medyczne i e-zdrowie, technologie wspierające słuch i wzrok, protetyka i ortopedia;
- edukacja, kultura, aktywność społeczna;
- media dla seniorów;
- sprzęt elektroniczny dla seniorów (np. telefony komórkowe);
- działania marketingowe skierowane do seniorów;
- wypoczynek, podróże, kultura, komunikacja i rozrywka;
- fitness i wellness;
- odzież i moda;
- usługi ułatwiające codzienne życie i inne prace domowe;
- ubezpieczenia odnoszące się głównie do form ryzyka właściwych starszemu wiekowi;
- usługi finansowe zwłaszcza w dziedzinie ochrony kapitału, utrzymania bogactwa i zapobiegania utracie oszczędności (Ciepucha, Koniewski 2015).

Nic więc dziwnego, że ekspansja srebrnej gospodarki uważana jest za jedno z działań prowadzących do celu, jakim jest wydłużenie okresu aktywności zawodowej seniorów i zapewnienia im lepszej jakości funkcjonowania w codziennym życiu. W tym kontekście wspieranie rozwoju srebrnej gospodarki jest również działaniem ukierunkowanym na zagospodarowanie zasobów pracy i wykorzystaniem potencjału osób starszych. Według autorek artykułu nt. rozwoju srebrnej gospodarki jako scenariusza dla starzejącej się Europy, takie podejście wymaga określonych inwestycji w kapitał ludzki seniorów – utrzymaniu ich stanu wiedzy i kompetencji oraz ewentualnym ich poszerzaniu czy uzupełnieniu (Niewiadomska, Sobolewska-Poniedziałek 2015).

Zatem, jak wskazują autorzy raportu nt. sytuacji osób starszych w Polsce (2020), rekomendowane kierunki interwencji polityki publicznej to przede wszystkim: promocja edukacji i aktywności społecznej osób starszych, zwiększenie dostępności i jakości usług – zarówno opiekuńczo-medycznych, jak i społecznych, kierowanych do osób starszych” (Niewiadomska, Sobolewska-Poniedziałek, 2015, s. 76).

Zróźnicowanie kategorii seniorów jako efekt zmian demograficznych

W literaturze przedmiotu najczęściej przyjmowany próg starości na poziomie 65 lat jest coraz bardziej dyskusyjny, jednakże „...ma (...) zaletę: z uwagi na powszechność jego stosowania możliwe jest dokonywanie porównań wyników badań realizowanych w różnych krajach” (Błędowski, 2012, s. 12).

Przyjęcie takiego uproszczenia, z jednej strony, pozwala na uniknięcie wielu stereotypów, niemniej skutkuje utratą z pola widzenia tego, że starość jest nie tylko zjawiskiem historycznym (zmiennym w czasie), ale i wielowymiarowym – odmienne się ją definiuje i określa na polach różnych dyscyplin nauki. Przykładowo według Daniela J. Levinsona (1986) starość jest jedną z faz życia człowieka, która jednak nie jest homogeniczna i może być dzielona na kolejne okresy. Teoria cyklu życia człowieka opisuje zmiany psychiki oraz zachowań zachodzących w kolejnych – postępujących wraz z wiekiem – etapach życia jednostki².

Psychologiczna koncepcja cyklu życia Erika Eriksona (2002) dzieli życie jednostki na osiem etapów. Ostatnim etapem jest „późna dorosłość”, która zaczyna się, zdaniem tego badacza, w wieku 60–65 lat. Należy zaznaczyć, że w kontekście drugiego przejścia demograficznego podział ostatniego etapu życia człowieka ulega zmianie – wraz z wydłużaniem się życia oraz poprawą jakości życia osób starszych należy ten podział zrewidować. Przykładowo w literaturze anglosaskiej stosuje się podział starości na trzy fazy:

- młodzi starzy (*young old*) – osoby w wieku 60/65–74 lata (najczęściej osoby jeszcze w pełni sprawne, zarówno fizycznie, jak i psychicznie);
- starzy starzy (*old old*) – osoby w wieku 75–84 lata (osoby wymagające pomocy w wykonywaniu niektórych czynności dnia codziennego, takich jak zakupy, sprzątanie, pranie bielizny);
- najstarsi starzy (*the oldest old*) – osoby w wieku 85 lat i więcej (osoby potrzebujące stałej pomocy przy wykonywaniu większości czynności, osoby w tym wieku są potencjalnymi klientami instytucjonalnych form pomocy).

Jak słusznie zauważają autorzy raportu *Active Ageing and the Potential of ICT for Learning* (Ale-Mutka, Malanowski i in., 2008), tradycyjne kategorie wiekowe (jak choćby te zaprezentowane powyżej) są użyteczne do tworzenia statystyk i prowadzenia badań ilościowych. Dla uzyskania pełniejszego obrazu tytułowego zjawiska autorzy przedstawiają podejście do starzenia się populacji proponowane przez gerontologów

² Pierwsza faza życia to faza uczenia się, zdobywania doświadczeń (obejmuje dzieciństwo i okres młodości). Kolejna faza obejmuje dorosłość to okres implementacji posiadanej wiedzy. Ostatnia faza – starości – to faza regresu. Poszczególne fazy (progi starości) mogą wystąpić u różnych jednostek w różnym czasie i nie można podać sztywnych granic wieku kończącego lub zaczynającego poszczególne fazy cyklu życia.

(Gassmann, Reepmeyer, 2006). W myśl „paradygmatu” podkreślającego zarówno złożoność procesu starzenia się oraz różnorodność grupy społecznej seniorów, autorzy przedstawiają typologię opartą nie na wieku, lecz na fazach starzenia się:

- faza blisko-emerytalna (okres tuż przed emeryturą);
- faza samodzielnego emeryta (okres autonomicznego życia na emeryturze);
- faza zwiększonego niedołęstwa (początek okresu zwiększonej zależności od innych);
- faza zależnego emeryta (okres wymagający opieki innych, trwający do końca życia).

Nieco inną, lecz zgodną z powyższą, typologię postaw seniorów zaproponował amerykański badacz Georg Moschis (1994), wykładowca marketingu i dyrektor Center for Mature Consumer Studies. Uwzględniając takie zmienne jak stan zdrowia i aktywność-wycofanie, przedstawił on cztery postawy przyjmowane przez seniorów-konsumentów:

- zdrowy sybaryta vs. niedomagający, lecz aktywny;
- zdrowy pustelnik vs. wąty odludek.

Zatem współcześni seniorzy, zarówno jako grupa społeczna, jak i demograficzna, nie stanowią jednolitej, homogenicznej zbiorowości. Wśród podstawowych cech różnicujących zbiorowość seniorów wymienia się:

- przestrzenne zróżnicowanie procesu demograficznego starzenia się ludności (miasto vs. wieś),
- stan zdrowia,
- poziom wykształcenia,
- miejsce zamieszkania,
- sytuację rodzinną (Błędowski i in., 2012),
- zróżnicowanie w położeniu ekonomicznym (Michalska, 2000).

Podsumowując, można powiedzieć, że już teraz zmianie powinno ulec nie tylko pojmowanie „starości”, ale również dopasowanie tego pojęcia do założeń koncepcji „aktywnego starzenia się”. Według A. Klimczuka (2012) już na początku XXI wieku dostrzegalne było większe zróżnicowanie społeczne i kulturowe seniorów. Dodaje on, że badania w tym obszarze są dopiero na wstępnym etapie, stanowiąc stosunkowo słabo rozwiniętą część gerontologii także w Polsce.

Powyższe rozważania uprawniają do wniosku, że wzrastający udział osób starszych w populacji wywoła konieczność zrewidowania poglądów na temat ich roli w społeczeństwie i gospodarce.

Polski fenom UTW a realizacja założeń srebrnej gospodarki

Magdalena Dołhasz (2017), w artykule poświęconym ekonomicznym aspektom starzenia się społeczeństw, uznaje dynamicznie rozwijający się w Polsce ruch UTW za realizację jednego z postulatów koncepcji srebrnej gospodarki. Autorka stawia tezę, że UTW, prócz funkcji edukacyjnej, przyczyniają się do kształtowania prorynkowych postaw seniorów, oferując osobom starszym możliwość lepszego przystosowania się do

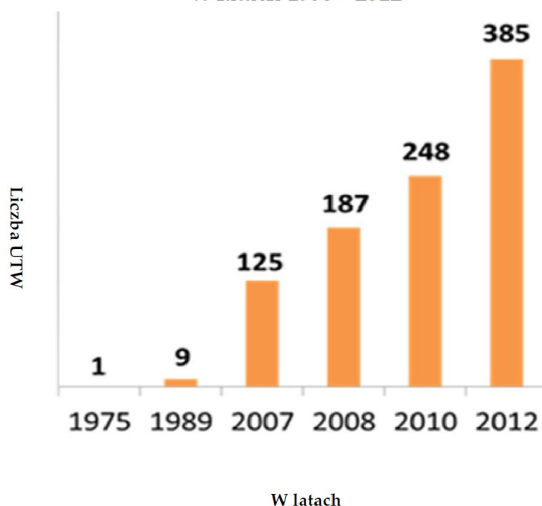
współczesnych przemian społecznych i rynkowych. Analizując programy zajęć, oferowane przez UTW, można jedynie dodać, że właśnie te instytucje przygotowują seniorów do sprostania współczesnym wyzwaniom technologicznym (m.in. zajęcia z informatyki i nowych technologii).

Powstały we Francji w 1972 roku, z inicjatywy profesora prawa i nauk społecznych, Pierre'a Vellasa, pierwszy Uniwersytet Trzeciego Wieku w Tuluzie szybko znalazł swoich naśladowców. Pomysł programu i metodyki nauczania seniorów zaczął być powielany w różnych regionach kraju, a następnie w Belgii i Polsce, a także w pozostałych państwach Europy – m.in. Szwajcarii, Kanadzie, Niemczech, we Włoszech.

Warto podkreślić, że powstanie pierwszego UTW w Polsce nastąpiło już w dwa lata po inauguracji UTW we Francji. Nastąpiło to dzięki Halinie Szwarz, która zainicjowała powstanie pierwszej tego typu placówki w naszym kraju.

W latach 80. i 90. XX wieku rozwój ruchu UTW w Polsce rozwijał się powoli (Rokicki, 2016). Na przełomie stuleci, w naszym kraju było zaledwie kilkadziesiąt tego typu instytucji (ProVision Solutions, 2016). Gwałtowny wzrost liczby UTW w Polsce nastąpił po roku 2002, a kulminacją tego procesu był rok 2007, w którym powstało więcej UTW niż przez pierwsze 25 lat rozwoju tego ruchu. Dynamiczny rozwój ruchu UTW w Polsce przedstawia rysunek 2.

Liczba uniwersytetów trzeciego wieku w Polsce
w latach 1975 - 2012

Rysunek 2. Liczba UTW w Polsce w latach 1975–2012
Źródło: *Standaryzacja działania UTW w Polsce 2012* s. 9.

Konstatując rosnącą popularność uniwersytetów trzeciego wieku w Polsce, koordynatorka projektu badawczego *Zoom na UTW* zauważa, że „polscy seniorzy pokochali uniwersytety trzeciego wieku (UTW). Pokochali je tak bardzo, że dynamiczny rozwój

tych instytucji w Polsce stał się fenomenem w skali Europy, a nawet świata. Byliśmy w awangardzie tego ruchu” (Krzyżanowska 2013).

Zgodnie deklaracjami statutowymi większość UTW realizuje cele takie jak: kształcenie, nauka i poszerzanie wiedzy oraz rozwijanie zainteresowań słuchaczy. Priorytetami funkcjonowania UTW jest tworzenie słuchaczom możliwości aktywnego spędzania czasu wolnego, upowszechnianie zdrowego trybu życia, oraz dostarczanie możliwości nawiązywania i utrzymania kontaktów towarzyskich. Wyniki badania pokazują, że rolą UTW było również aktualizowanie umiejętności słuchaczy, niezbędnych do aktywnego życia we współczesnym świecie (m.in. zajęcia z zakresu korzystania z nowych technologii).

Wśród różnorodnych funkcji, jakie spełniają UTW, szczególnie należy wyróżnić funkcję edukacyjną, której nieodłącznym elementem jest realizacja idei uczenia się przez całe życie (*lifelong learning*). Jednakże, doceniając rolę UTW w aktywizacji seniorów na tym polu, należy zauważyć, że „uniwersytety trzeciego wieku umożliwiają włączenie osób starszych do systemu kształcenia ustawicznego, proponując edukację nieformalną, nieuwieczoną wprawdzie certyfikatami wiedzy i umiejętności, ale za to bogatszą pod względem formy i treści” (Hasińska, Tracz, 2013, s. 94).

Reasumując, można zatem postawić pytanie: czy polskie UTW wyczerpują potencjał „srebrnej gospodarki”?

Wzrost potrzeb edukacyjnych seniorów w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego

Zasygnalizowana wyżej, konieczność zrewidowania poglądów na temat współczesnej roli seniorów w życiu społeczno-gospodarczym, wymaga m.in. obalenia jednego ze stereotypów – postrzegania osób starszych jako jednolitej grupy. W tym kontekście warto przypomnieć słowa Krystyny Zimoch, która zauważa, że w literaturze przedmiotu można spotkać opinie, iż w społeczeństwach postindustrialnych związek między pokoleniami ulega zmianie, a termin „starzejące się społeczeństwo” nie jest najwłaściwszy dla opisanie tych zmian. „Równie dobrze moglibyśmy mówić o «społeczeństwie młodniejącym». Jedną z charakterystycznych cech naszego społeczeństwa jest to, że rosnąca różnorodność stylów życia idzie w parze ze «spłaszczaniem się» przebiegu życia. Ludzi starszych nie można uważać za niezdolnych do pracy tylko dlatego, że osiągnęli pewien wiek (...). «Odmładzanie się społeczeństwa» może przeciwdziałać dyskryminacji ze względu na wiek, zarówno zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Przyjęcie zdrowego stylu życia hamuje rozwój niektórych chorób, zaś postęp społeczny i medyczny może zwiększyć liczbę słabowitych starszych ludzi przez dalsze wydłużanie ich życia. Stąd wyraźnie widać zmianę priorytetów; długość życia to cel już osiągnięty, teraz chodzi o jakość życia na każdym jego etapie” (Zimoch, 2013, s. 27–28).

O ile ekonomiści traktują seniorów jako wyzwanie dla przedsiębiorców i specjalistów do spraw marketingu, tak gerontolodzy dodają, że aktywność edukacyjna seniorów pozwala im nie tylko przeciwdziałać niekorzystnym zmianom mentalnym (w kolejnych fazach życia), ale również dłużej cieszyć się dobrym zdrowiem (również w aspekcie psychofizycznym). Mówiąc krótko – edukacja warunkuje bardziej satysfakcjonujące przeżywanie starości.

Z perspektywy nauk o starzeniu się i starości, edukacja w senioralnym okresie życia odgrywa szczególne znaczenie, przede wszystkim z uwagi na wartość, jaką ona niesie, oraz szansę stwarzaną dla osoby uczącej się (Dubas, 2010; Stopińska-Pajak, 2009; Dziegielewska, 2006, 2008; Czerniawska, 1996; Demetrio, 2006; Gieseke, 2001; Trafiałek, 2000). Badacze podkreślają pozytywny wpływ aktywności edukacyjnej seniorów na zmniejszenie trudności, wynikających z pojawiających się w tym okresie kryzysów i problemów, charakterystycznych dla tej fazy życia.

Innymi słowy, aktywność edukacyjna pozwala starszemu człowiekowi na ciągłe doskonalenie, umożliwiając mu ćwiczenie umysłu i pamięci, oraz pozwala na obcowanie z ludźmi, oferując zarazem opanowywanie nowej wiedzy i umiejętności (Dziegielewska, 2006).

Powyższe znajduje potwierdzenie w wynikach badań prowadzonych m.in. przez Cecylię Timoszyk-Tomczak oraz Beatę Bugajską (2013). Badaczki wskazują na znaczący wpływ dłuższej perspektywy edukacyjnej, na odczuwanie większej satysfakcji z życia przez seniorów. Odwołując się do wyników badań dotyczących jakości życia seniorów Anny I. Brzezińskiej (2000) oraz badań Celiny Timoszyk-Tomczak i Beaty Bugajskiej (2013), należy podkreślić znaczenie samodzielnego planowania czasu wolnego, które przekłada się również na zadowolenie z życia.

Jak wynika z powyższego, wartość dążenia do długoterminowych celów nie spada wraz z wkroczeniem w wiek emerytalny. W okresie życia wiążącym się z ograniczeniem aktywności – choćby na polu zawodowym – umiejętne wypracowanie długoterminowej perspektywy, opartej na istotnych dla jednostki celach, staje się kluczowe dla psychicznego utrzymania poczucia zadowolenia i satysfakcji oraz utrzymania lepszego stanu zdrowia w jesieni życia. Według N. Wachowicz (2013) seniorzy, którzy proaktywnie podchodzą do swojej starości, odczuwają większą satysfakcję z życia, lepiej radzą sobie ze stresorami i rzadziej miewają stany depresyjne.

Według Roberta D. Hilla (2008) jedną ze strategii pozytywnego starzenia się jest uczenie się. Do koncepcji Hilla odwołuje się Renata Konieczna-Woźniak (2013) w artykule *Uczenie się jako strategia pozytywnego starzenia się*. Autorka przytacza wyniki badań dotyczących aktywnego starzenia się przeprowadzonych w 27 krajach europejskich, na podstawie których Polska uplasowała się na „zaszczytnym”, dwudziestym siódmym miejscu w ogłoszonym w 2013 roku *Indeksie aktywnego starzenia się* (*Active Ageing Index* 2013). Autorka zaznacza, że w powyższych badaniach brano pod uwagę m.in. aktywność w obszarze całonocnego uczenia się, poziom wykształcenia,

zatrudnienia oraz przygotowanie otoczenia do wykorzystania potencjału starzejącego się społeczeństwa. Podkreślając wpływ uczenia się na zachowanie sprawności umysłu i ducha, autorka zwraca również uwagę na odmienną motywację do nauki – u osób starszych wynika ona bowiem często nie tylko z konkretnych potrzeb życiowych, ale też zamiłowania do samej nauki.

Ta ostatnia cecha, połączona w przypadku seniorów ze zwiększoną ilością czasu wolnego oraz bogatym doświadczeniem życiowym, stwarza pole dociekań, czy nie mogliby oni lepiej „odnaleźć się” choćby na studiach humanistycznych. Z kolei Henryk Olszewski, przywołując dane GUS dotyczące seniorów, zauważa, że w ich przypadku widoczny jest związek między wykształceniem a odczuwaną satysfakcją z życia, poczuciem osamotnienia i przejawianą nieaktywnością fizyczną. Autor dodaje, że w „(...)” tzw. Studiach Goeteborskich stwierdzono, że osoby siedemdziesięcioletnie co każde pięć lat cieszą się lepszym zdrowiem z powodu lepszego wykształcenia i ciągłego uczenia się” (Olszewski, 2013, s.127).

Biorąc pod uwagę stereotypy na temat seniorów, panujące we współczesnym społeczeństwie, nadal dają o sobie znać błędne przekonania o niemożności uczenia się w późniejszych etapach życia oraz czynnikach zewnętrznych osłabiających motywację i aspiracje edukacyjne seniorów. Mowa tu zarówno o nieodpowiednich metodach i formach stosowanych podczas uczenia się, jak również barierach psychologicznych, np. frustracji, uprzedzeniach (Rudnik, 2017).

Przyjmując perspektywę non-apokaliptyczną interpretacji przemian demograficznych, siłą rzeczy nie sposób nawiązać do koncepcji/strategii pozytywnego starzenia się. W kontekście wspomnianego zróżnicowania kategorii seniorów jako grupy społecznej, warto zastanowić się nad rzeczywistymi potrzebami obecnych, a zwłaszcza przyszłych, seniorów w sferze edukacyjnej. Pojawia się bowiem pytanie, czy w świetle drugiego przejścia demograficznego nie nadszedł już czas, aby zweryfikować poglądy na temat możliwości edukacyjnych seniorów i rozszerzyć pojęcie aktywizacji społecznej tej kategorii wiekowej w sferze edukacji na szkolnictwo wyższe, pozwalające seniorom na podjęcie i ukończenie studiów uzyskaniem tytułu i/lub stopnia naukowego.

Nie odbierając niczego uniwersytetom trzeciego wieku, przypomnijmy, że nie oferują one swoim słuchaczom możliwości zdobycia wykształcenia w systemie formalnym – nie można w ich ramach uzyskać tytułu licencjata czy magistra. Mając na uwadze prognozowane zmiany demograficzne oraz coraz bardziej realną potrzebę wykorzystania potencjału osób starszych (zarówno jako nabywców, jak i posiadaczy kapitału kariery), wydaje się, że połączenie doświadczenia kadry UTW z formalnymi strukturami kształcenia akademickiego mogłoby przyczynić się do realizacji rozwiązań polegają-

cych na wydłużeniu aktywności zawodowej osób w wieku emerytalnym (będąc jednocześnie rozszerzeniem realizacji idei edukacji całożyciowej³). Być może już w niedalekiej przyszłości uczelnie dostrzegą i wykorzystają swój potencjał, stając się realnym podmiotem srebrnej gospodarki. Wszak osoby w wieku tzw. dezaktywacji zawodowej, będące coraz bardziej świadome funkcjonowania we współczesnym świecie, bez kłopotliwych ograniczeń i na zasadzie pełnego uczestnictwa, same będą wymagały korzystania z szerokiej oferty koncepcji *lifelong learning*, w tym będą zainteresowane studiami senioralnymi.

Oczywiście, sugerowana i pożądana zmiana dotyczy również podejścia samych seniorów do okresu jesieni życia jako czasu nadrabiania zaległości i/lub aktywnej realizacji swoich młodzieńczych pasji (MękarSKI 2015). Zapewne z tego względu Zofia Hasińska i Ewa Tracz (2013), dyskutując w swoim artykule rolę UTW w aktywnym starzeniu się, konkludują, że edukację ustawiczną seniorów należałoby włączyć do zadań statutowych uczelni. Autorki zwracają uwagę, że poszerzenie kręgu społeczności akademickiej o seniorów stanowiłoby również pewną rekompensatę ubytku studentów w związku z niżem demograficznym.

Srebrna gospodarka a edukacja seniorów

Abstrahując od słuszności tezy o marginalizacji, czy raczej dyskryminacji, osób starszych we współczesnym społeczeństwie (np. trudnozatrudnialność osób 50+), warto zwrócić uwagę, że w świetle prognoz demograficznych, w niedalekiej przyszłości, efekt ten może być odwrotny. Przypomnijmy – prognozy demograficzne mówią o starzeniu się społeczeństw i przybywającym odsetku ludzi w tzw. wieku nieprodukcyjnym. Już obecnie w 38-milionowej Polsce liczba seniorów oscyluje wokół 8 mln. Innymi słowy, seniorzy staną się grupą, którą coraz trudniej będzie bagatelizować, a co za tym idzie – i marginalizować. Problem w tym, jak się do tego przygotowują poszczególne podmioty życia społecznego.

Niestety, wbrew wynikom badań ujawniającym, że seniorzy dysponują sporą siłą nabywczą, są oni nadal postrzegani stereotypowo nawet przez specjalistów ds. marketingu. Właśnie taki zarzut stawia autorka artykułu poświęconego seniorom jako wyzwaniu dla marketingu XXI wieku. Rodzinni marketerzy nie uwzględniają „faktu, że osoby w wieku 60+ stanowią zróżnicowaną pod wieloma względami grupę społeczną. Specjaliści zwykle traktują wszystkich seniorów w jednakowy sposób” (Kaniewska-Sęba, 2016, s. 155).

³ Autor broszury *Kierunki rozwoju srebrnej gospodarki – prognozy dla Polski w kontekście tendencji światowych* wśród rekomendowanych rozwiązań w zakresie srebrnej gospodarki postuluje „edukację i kulturę jako odpowiedź na chęć zdobycia wyższych stopni edukacji i zagospodarowania czasu wolnego” przez seniorów (por. Fedorowski, 2015).

Biorąc jednak pod uwagę zdolność adaptacji biznesu do rynkowych potrzeb, można być spokojnym o gospodarkę, która prędzej czy później z powodzeniem wykorzystywała rosnącą niszę seniorów-konsumentów (zmiana kryzysu demograficznego w dobry biznes). Takiego optymizmu nie da się jednak wyrazić w stosunku do instytucji kulturalno-oświatowych. Badania wskazują, że w Polsce wraz z wiekiem następuje spadek uczestnictwa seniorów w inicjatywach edukacyjnych zarówno w systemie formalnym (szkoły i studia wyższe), jak i edukacji pozaformalnej (kursy, szkolenia, seminaria) czy nieformalnej (samodzielne zdobywanie kompetencji). Wyniki *Badania aktywności ekonomicznej ludności* (zharmonizowanego z międzynarodowym badaniem *Labour Force Survey*) dobitnie ujawniają, że uczestnictwo osób starszych w systemie oświaty w Polsce jest niezadowalające. Poziom uczestnictwa w kształceniu i szkoleniu w Polsce osób w kategorii wiekowej 55–74 lata należy nadal do najniższych w UE. W roku 2016 poziom ten wynosił 0,8% wobec 4,8% w UE i 19,3% w Danii, lidera w tym zakresie w UE (w roku poprzednim wynosił on w Polsce 0,6%). Zjawisko tak niskiego uczestnictwa osób w wieku 55–74 lat w kształceniu i szkoleniu w Polsce trwa już od dłuższego czasu – przez wiele poprzednich lat nie przekroczyło 1%. W zasadzie w całości uczestnictwo to jest realizowane w ramach edukacji pozaformalnej (Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2016; 49).

Podkreślmy – niski poziom wykształcenia współczesnych polskich seniorów uznany jest za jedną z najbardziej charakterystycznych cech społecznych tej grupy. Jak zauważają autorzy *Komunikatu z Badań nr 160/2016* poświęconych portretowi społeczno-demograficznemu seniorów: „Prawdopodobnie jest to ostatnie pokolenie seniorów z wykształceniem na takim poziomie” (CBOS, 2016, s. 13).

Jak wspomniano, dynamicznie rozwijający się w Polsce ruch UTW stanowi przykład realizacji działań z zakresu srebrnej gospodarki (Dołhasz, 2017). Biorąc jednak pod uwagę prognozowane zmiany demograficzne – przyrost i dualność senioralnych grup wiekowych (65+ oraz 80+), warto pochylić się nad pierwszym z celów UTW, jakim jest zdobywaniem wiedzy. Niestety, UTW nie oferują swoim słuchaczom możliwości uzyskania formalnego potwierdzenia posiadanych/nabytych przez nich kwalifikacji, pozwalających na podjęcie dodatkowej pracy. Co za tym idzie, UTW odgrywają znikomą rolę z punktu widzenia wydłużenia okresu aktywności zawodowej seniorów. Innymi słowy – uniwersytety trzeciego wieku pełnią istotną funkcję w zagospodarowaniu czasu wolnego seniorów, jednakże nie zaspokajają potrzeb osób, które pomimo metryki pragną pozostać aktywne na rynku pracy.

Nadzieją napawa fakt, że wiele programów operacyjnych podkreśla wagę aktywności edukacyjnej seniorów. Przykładowo, elementem *Długofalowej polityki senioralnej na lata 2014–2020* został m.in. *Rządowy program na rzecz aktywności społecznej osób starszych* (ASOS). Założenia tego programu skierowane są do społeczeństwa i władz publicznych wszystkich szczebli, w tym sektora prywatnego i pozarządowego.

Mają one charakter ramowy, definiujący kierunki interwencji i rekomendacje dla działań w pięciu obszarach:

1. Zdrowie i Samodzielność
2. Aktywność Zawodowa Osób 50+
3. Aktywność Edukacyjna, Społeczna i Kulturalna Osób Starszych
4. Srebrna Gospodarka
5. Relacje międzypokoleniowe.

Jak widać, drugi i trzeci obszar programu ASOS, umożliwiają urealnić dyskusję na temat obecności seniorów na uczelniach, którzy w tzw. jesieni życia zdobywają tytuły i stopnie naukowe.

Warto w tym miejscu wskazać pozytywne przykłady takich praktyk. W 2015 roku na Uniwersytecie Gdańskim rozpoczęto pracę nad uruchomieniem studiów senioralnych „Historia 50+”. Zainteresowanym zaoferowano trzyletnie studia licencjackie, obejmujące kurs historii Polski i powszechnej od starożytności po współczesność. Jak czytamy w programie, w ramach wykładów i ćwiczeń studenci otrzymują rozległą i zróżnicowaną wiedzę na temat historii Polski i świata, poznają warsztat i narzędzia pracy historyka.

Z kolei w Poznaniu, z rokiem akademickim 2017/2018, w Wyższej Szkole Umiejętności Społecznych miały być uruchomione wyższe studia wieczorowe dla osób 60+. Planowano realizować zarówno studia podstawowe, magisterskie, jak i podyplomowe. Zgodnie z deklaracją uczelni studentów-seniorów miano przyjmować na kierunki prawnicze, dziennikarskie oraz związane ze sztuką.

Pomimo trudności wydaje się, że dopiero gdy upowszechnią się tego typu inicjatywy, pozwalające m.in. na wypracowanie sformalizowanej platformy współpracy między UTW a uczelniami wyższymi, będzie można uznać szkolnictwo wyższe za jeden z obszarów srebrnej gospodarki, i to w podwójnym sensie. Po pierwsze – upowszechnienie studiów dla seniorów odpowiadałoby tworzeniu formalnej usługi edukacyjnej skierowanej do seniorów, a po wtóre – dawałoby seniorom (przynajmniej tym młodszym) możliwość zmiany/poszerzenia kwalifikacji pozwalających im dłużej – choć w ograniczonym zakresie – pozostać na rynku pracy. Innymi słowy, rzecz o 70-letnim owdowiałym Benie, granym przez Roberta de Niro w filmie *Praktykant*, który nie umie odnaleźć się na emeryturze i postanawia skorzystać z programu stażu dla seniora w działającej w Internecie firmie – z uwagi na skalę zjawiska wzrostu populacji ludzi starszych, może okazać się w przyszłości codziennością.

Czy regularne studia mogą pomóc seniorom 60+ w czymś więcej niż wypełnieniu czasu wolnego na emeryturze? Wydaje się, że tak – zwłaszcza, jeśli rozważyć kierunek integracji ekonomii społecznej z różnymi działaniami, zmierzającymi do przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i reintegracji osób wykluczonych (w tym seniorów). W tym kontekście przykładowo warto byłoby podjąć działania zmierzające do

implementacji do srebrnej gospodarki rozwiązań z zakresu ekonomii społecznej (m.in. instytucję spółdzielni socjalnej; por. Siennicka, 2011) .

Według projektu *Krajowego programu rozwoju ekonomii społecznej na lata 2014–2020* z 2018 roku zatytułowanego *Ekonomia solidarności społecznej*, ekonomia społeczna to sfera aktywności obywatelskiej i społecznej, która poprzez działalność gospodarczą i działalność pożytku publicznego służy: integracji zawodowej i społecznej osób zagrożonych marginalizacją społeczną, tworzeniu miejsc pracy, świadczeniu usług społecznych użyteczności publicznej (na rzecz interesu ogólnego) oraz rozwojowi lokalnemu. Jednym z podmiotów tak rozumianej ekonomii społecznej jest spółdzielnia socjalna. Jest to podmiot łączący cechy przedsiębiorstwa oraz organizacji pozarządowej (przedsiębiorstwo społeczne). Członkami spółdzielni socjalnej co najmniej w 50% muszą być osoby zagrożone wykluczeniem społecznym.

Korzystając z wiedzy i doświadczeń (w tym kursów zawodowych), oferowanych przez Ośrodki Wsparcia Ekonomii Społecznej, odpowiednio przygotowani seniorzy mogliby wykorzystać nowo zdobyte umiejętności do prowadzenia działalności gospodarczej przez seniorów, dla seniorów oraz innych grup wiekowych, tworząc tzw. *silver team*. Przykładowo nowo wypromowani seniorzy-magistrzy edukacji wczesnoszkolnej mogliby pracować w przedszkolach czy prowadzić kluby malucha, na które obecnie jest olbrzymie zapotrzebowanie, szczególnie w strefach podlegających suburbanizacji (tzw. miasto-wsie).

Oczywiście możliwości adaptowania ekonomii społecznej dla potrzeb seniorów są dużo większe. Przy odrobinie wyobraźni można się zastanowić, czy stażyści, podobni do filmowego Bena, ale wyposażeni w dyplom uczelni, nie staną się pożądanymi zasobami ludzkimi dla firm. Zwłaszcza że z jednej strony „staż dla seniora” to dla firmy doskonała praktyka odpowiedzialności społecznej, a z drugiej strony seniorzy mogliby przekazywać pracownikom młodszych pokoleń właściwy etos pracy (por. Staszewski, 2015).

Większe otwarcie uczelni na seniorów, poprzez dostosowanie oferty edukacyjnej na poziomie studiów do ich możliwości i potrzeb, mogłoby nie tylko ułatwiać realizację młodzieńczych pasji, ale nawet umożliwić im reaktywizację zawodową, poprzez przebranżowienie się i podjęcie nowej pracy w podeszłym wieku. Byłoby to nie tylko sposobem na polepszenie jakości życia seniorów, ale także miłym krokiem w kierunku pełniejszego wykorzystywania potencjału starzejącego się społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

1. Ale-Mutka, K., Malanowski, N., Punie, Y., Cabrera, M. (2008). *Active Ageing and the Potential of ICT for Learning*. <ftp://ftp.jrc.es/pub/EURdoc/JRC45209.pdf>. (dostęp: 16.04.2018).
2. Błędowski, P. (2002). *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*. Warszawa: SGH.
3. Błędowski, P. (2012). Starzenie się jako problem społeczny. Perspektywa demograficznego starzenia się ludności Polski do roku 2035. W: M. Mossakowska, A. Więcek,

- P. Błądowski (red.). *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce* (11–23). Poznań: Termedia Wydawnictwa Medyczne.
4. Błądowski, P., Szatur-Jaworska, B., Szweda-Lewandowska, Z., Kubicki, P. (2012). *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*. Warszawa: IPiSS.
 5. Boni M. i in. (2009). *Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*. Warszawa: Kancelaria Prezesa Rady Ministrów.
 6. CBOS. (2016). *Portret społeczno-demograficzny seniorów. Komunikat z Badań nr 160/2016*. Warszawa: CBOS.
 7. Ciepucha, E., Koniewski, M. (2015). *Potencjał rynku pracy województwa łódzkiego w obszarze srebrnej gospodarki. Raport z badania*. Łódź: WUP.
 8. Dołhasz, M. (2017). Kształtowanie postaw rynkowych seniorów przez uniwersytety trzeciego wieku jako element unijnej srebrnej gospodarki. *Marketing i Rynek*, 9 (CD), 68–77.
 9. Erikson, E. H. (2002). *Dopełniony cykl życia*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
 10. Fedorowski, J. J. (2015). *Kierunki rozwoju srebrnej gospodarki – prognozy dla Polski w kontekście tendencji światowych*. Warszawa: Pracodawcy Rzeczypospolitej Polskiej.
 11. Golinowska, S. (2011). „Srebrna gospodarka” i miejsce w niej sektora zdrowotnego. Koncepcja i regionalne przykłady zastosowania. *Zdrowie Publiczne i Zarządzanie*, 1, 76–85.
 12. Gołdys, A., Krzyżanowska, Ł., Stec, M., Ostrowski, Ł. (2012). *Zoom na UTW. Raport (skrótowy) z badania*. Warszawa: Wyd. Towarzystwo Inicjatyw Twórczych „ę”.
 13. Hasińska, Z., Tracz, E. (2013). Rola uniwersytetów trzeciego wieku w aktywnym starzeniu się. *Nauki Społeczne*, 1(7), 91–102.
 14. Kaniewska-Sęba, A. (2016). Polscy seniorzy – wyzwanie dla marketingu w XXI wieku. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 4(9), 145–158.
 15. Kawińska, M. (2016). Starzenie się społeczeństwa europejskiego – narzędzia pomiaru. *Academic Journal of Sociology*, 14(1), 25–36.
 16. Klimczuk, A. (2012). Społeczeństwo wielokulturowe i srebrna gospodarka. Wielokulturowość w kontekście starzenia się ludności. W: M. Biernacka, A. Sadowski (red.). *Społeczeństwo wielokulturowe – nowe wyzwania i zagrożenia*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
 17. Klimczuk, A. (2013). *Srebrna gospodarka jako odpowiedź sektora prywatnego wobec starzenia się społeczeństwa*. *Forum Odpowiedzialnego Biznesu* 27.05.2013. <http://odpowiedzialnybiznes.pl/artykuly/srebrna-gospodarka-jako-odpowiedz-sektora-prywatnego-wobec-starzenia-sie-spolczenstwa/> (dostęp: 16.04.2018).
 18. Krzyżanowska, Ł. (2013). *Boom na UTW*. Warszawa: Instytut Obywatelski.
 19. Komisja Ekspertów ds. Osób Starszych. (2020). *Sytuacja osób starszych w Polsce – wyzwania i rekomendacje*. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
 20. Konieczna-Woźniak, R. (2013). Uczenie się jako strategia pozytywnego starzenia się. *Rocznik Andragogiczny*, 20, 185–200.
 21. Kurek, S. (2006). *Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności Polski w świetle prognoz GUS*. <http://hdl.handle.net/11089/3547> (dostęp: 16.04.2018).
 22. Levinson, D. J. (1986). A conception of adult development. *American Psychologist*, 4, 3–13.
 23. Mandrzejewska-Smól, I. (2017). Aktywizacja zawodowa seniorów. W: R. Gerlach, R. Tomaszewska-Lipiec (red.). *Wokół podstawowych zagadnień pedagogiki pracy* (455–477). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytet Kazimierza Wielkiego.
 24. Marciński, G. (2015). *Wyzwania polityki ludnościowej wobec prognoz demograficznych dla Polski i Europy*. Wrocław: GUS.
 25. Marcinkiewicz, A. (2012). Uniwersytet Trzeciego Wiek jako instytucja przeciwdziałająca marginalizacji osób starszych. *Ogrody Nauki i Sztuki*, 2, 458–467.
 26. Męcarski, M. (2015). Walka o „nowego” klienta. Oferta dla seniorów w obliczu starzenia się społeczeństwa. *Prakseologia*, 157(2), 339–356.
 27. Moschis, G. (1994). *Marketing Strategies for the Mature Market*. Westport, Connecticut-London: Greenwood Publishing Group.

28. MPiPS (2013). *Rządowy program na rzecz aktywności społecznej osób starszych (ASOS)*. Warszawa: MPiPS.
29. MPiPS (2018). *Ekonomia solidarności społecznej. Krajowy program rozwoju ekonomii społecznej na lata 2014–2020*. Warszawa: MPiPS.
30. Niewiadomska, A., Sobolewska-Poniedziałek, E. (2015). Srebrna gospodarka – nowy paradygmat rozwoju starzejącej się Europy. *Ekonomia XXI Wieku*, 3(7), 66–81.
31. Okólski, M. (2010). Wyzwania demograficzne Europy i Polski. *Studia Socjologiczne*, 4(199), 37–78.
32. Olszewski, H. (2013). Starzenie się a jakość życia. W: H. Olszewski (red.). *Senior osoba i obywatel* (123–138). Gdańsk: Wydawnictwo Ateneum.
33. PARP. (2020). *Starzenie się społeczeństwa – wyzwanie dla rynku pracy, aktywizacja pracowników 50+*. Warszawa: Instytut Analiz Rynku Pracy Sp. z o.o.
34. ProVision Solutions. (2016). *Uniwersytety Trzeciego Wieku kultura i rozwój*. Kraków: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
35. Rokicki, A. (2016). Starość nie znaczy bierność – współczesne metody aktywizowania seniorów. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska – Polonia*, XXIX (1), 185–198.
36. Rudnicka, M., Surdej, A. (2013). *Gospodarka senioralna. Nowy sektor gospodarki narodowej*. Warszawa: Centrum im. Adama Smitha.
37. Rudnik, A. (2017). Edukacja w starości – życzenie czy szansa na przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych? *Pedagogika Społeczna*, 1(63), 111–128.
38. Siennicka, A. (2011). *Spółdzielnia socjalna. Definicja, zakładanie*. <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/x/672519> (dostęp: 17.05.2018).
39. Staszewski, W. (2015). Millenialsi. Y to Polska właśnie. *Newsweek*, 13, 32–36.
40. Szukalski, P. (2007). Potencjał ludnościowy Europy w perspektywie roku 2050. W: A. Karpiński (red.). *Europa w perspektywie roku 2050. „Polska 2000 Plus”* (64–102). Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Prognoz.
41. Szukalski, P. (2012). Srebrna gospodarka. *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny*, 7, 7.
42. Tarkowski, M., Susmarski, P. (2014). *Ekspertyza: Białe miejsca pracy w województwie pomorskim – stan obecny i perspektywy*. Gdańsk: Pomorska Sieć Tematyczna ds. wysokiego poziomu zatrudnienia.
43. Timoszyk-Tomczak, C., Bugajska, B. (2013). Satysfakcja z życia a perspektywa przyszłościowa w starości. *Opuscula Sociologica*, 2(4), 83–95.
44. Unton, A. (2020). Demograficzne tsunami. Populacja Polski skurczy się o kilka milionów. <https://www.money.pl/emerytury/demograficzne-tsunami-populacja-polski-skurczy-sie-o-kilka-milionow-6531680886687361a.html>. (dostęp: 27.11.2021).
45. Wachowicz, N. (2013). Cywilizacyjne problemy ludzi starszych – nowe media. W: H. Olszewski (red.). *Senior osoba i obywatel* (87–88). Gdańsk: Wydawnictwo. Ateneum.
46. Zimoch, K. (2013). Starzenie się i srebrna gospodarka w uwarunkowaniach rozwojowych Podlasia. *Optimum. Studia Ekonomiczne*, 4 (64), 25–36.

Materiały filmowe

1. Meyers, N. (2015). *Praktykant*. USA: Warner Bros. Entertainment Polska Sp. z o. o.
2. *Ekonomia społeczna na Warmii i Mazurach – Spółdzielnie Socjalne*, <https://www.youtube.com/watch?v=vvakW3rBDZI>

Inne

1. Notatka przygotowana na posiedzenie Sejmowej Komisji Polityki Senioralnej dotyczące „Informacji Ministra Zdrowia na temat wpływu zmian demograficznych i starzenia się społeczeństwa na organizację systemu ochrony zdrowia i Narodowy Program Zdrowia” w dniu 19.02.2016 r.
2. Studia dla seniorów na Uniwersytecie Gdańskim – Historia 50+. https://gutw.ug.edu.pl/media/aktualnosci/42816/studia_dla_seniorow_na_uniwersytecie_gdanskim_-_historia_50
3. Portal rekrutacyjny na studia podyplomowe dl seniorów. <http://wsus.pl/pl/wsus-kandydat/studia-podyplomowe-dla-seniorow>